

تحلیل اطلاعات نسخه شناسی و کتابشناسی نسخه های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه شهید باهنر کرمان

جلوه مقیمی زاده^۱ | مزده سلاجقه^۲ | محمود مدبری^۳

۱. کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش شناسی jelvehmoghami@yahoo.com

۲. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش شناسی دانشگاه شهید باهنر کرمان Msalajgh@gmail.com

۳. استاد بخش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان modaberi2001@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۶/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۰۹/۲۰

چکیده

هدف: بررسی نسخه های خطی از لحاظ اطلاعات نسخه شناسی و کتابشناسی است. در نسخه شناسی، نوع خط، جلد، تاریخ و مکان کتابت، آرایه ها و تزئینات و در کتابشناسی، زبان، نوع نسخه، موضوع و پرنسبته ترین ها مورد مطالعه قرار گرفت. **روش پژوهش:** تعداد ۶۳۹ نسخه خطی موجود در مرکز اسناد دانشگاه شهید باهنر کرمان به روش توصیفی با رویکرد تحلیل محتوا بررسی شدند.

یافته ها: در جامعه مورد پژوهش ۱۰۱۲ رساله در ۶۳۹ جلد نسخه خطی وجود دارد که از این تعداد ۱۲۱ نسخه مجموعه خطی (۱۸/۹۳ درصد) است. زبان غالب نسخه ها، زبان عربی با ۶۰/۴٪ است. علوم دینی با ۵۴ درصد، بالاترین سهم موضوعی را داراست. بیشتر نسخه ها (۲۶٪) مربوط به قرن سیزدهم و مکان کتابت ۸۷ درصد نسخه ها متعلق به قلمرو ایران است. خط نسخ با ۴۴ درصد بیشترین خط بکار رفته در نسخه ها روکش چرمی از نوع تیماج (۴۳ درصد) بیشترین و جلد لاک (۰/۱۵ درصد) کمترین سهم را در تجلید نسخ جامعه مورد مطالعه داشته است.

نتیجه گیری: یافته های پژوهش نشان می دهد که کهن ترین نسخه موجود، مربوط به قرن نهم ه.ق است. خط نسخ بیشترین نوع خط و تیماج بالاترین سهم را در تجلید نسخه ها داشته است. اصول فقه در شاخه علوم دینی بالاترین سهم موضوعی را داراست. پرنسبته ترین عنوان، فوائد الضیائیة اثر عبدالرحمن جامی است. همچنین در جامعه مورد پژوهش تعداد ۲۲ نسخه نفیس وجود دارد.

واژه های کلیدی: نسخه شناسی، کتابشناسی، نسخه ی خطی، تحلیل آماری، دانشگاه شهید باهنر کرمان.

مقدمه

نسخه‌های خطی و دست‌نوشته‌ها از جمله با ارزش‌ترین منابع میراث مکتوب تمدن ایرانی-اسلامی به شمار می‌روند. این منابع ارزشمند، حلقه اتصال گذشته و آینده و میراث گرانقدر فرهنگ و تمدن اسلامی هستند (مرعشی نجفی، ۱۳۸۹). دلیل ارزشمند بودن نسخه‌های خطی، قدمت و علمی-تحقیقی بودن آنها است. شناخت نسخه‌های خطی در انتخاب، بررسی و تصحیح آنها سهم بسیار مهمی دارد (فدائی، ۱۳۸۶). یافتن نسخ خطی مورد نیاز برای تصحیح، تحقیق و یا استفاده از آنها در تألیف کتب و مقالات همواره از دغدغه‌های محققان بوده است. بی‌شک اولین و اساسی‌ترین گام در احیای نسخه‌های خطی، معرفی آنها در قالب فهرست‌هایی است که با همت مراکز نگهداری آنها تهیه و منتشر می‌شود. فهرست نسخ از اساسی‌ترین امور پژوهشی محسوب می‌شود که جایگاه ارزشمند نسخ خطی را بر ما آشکار می‌سازد. به واسطه فهرست‌های نسخ خطی، محققان به انبوهی از نسخه‌های خطی دسترسی پیدا می‌کنند و بر مبنای آن تحقیقات ارزنده‌ای را به انجام می‌رسانند (عظیمی، ۱۳۸۵).

فهرست‌نگاری کتب خطی به فعالیتی گفته می‌شود که اطلاعاتی به نسبت جامع در حوزه کتابشناسی و نسخه‌شناسی با هدف درج مشخصات یک نسخه و برجسته کردن ویژگی‌های آن ارائه می‌دهد. منظور از جنبه کتابشناسی یک نسخه، اطلاعات ثابت، معین و غیرقابل تغییر در هر عنوان کتاب خطی است که از نسخه‌ای به نسخه دیگر یا از کتابخانه‌ای به کتابخانه دیگر تغییر نمی‌کند که عمده آن عبارت است از نام کتاب، پدیدآورنده، مکان و تاریخ تألیف، موضوع و زبان. اما منظور از جنبه نسخه‌شناسی، ویژگی‌هایی است که از یک نسخه به نسخه دیگر متفاوت است (وفادارمرادی، ۱۳۷۹). در واقع نسخه‌شناسی به متن و محتوای اثر کاری ندارد و صرفاً به بررسی شکل ظاهری و وضعیت فیزیکی کتاب خطی و اجزای آن می‌پردازد که عبارت است از

نوع خط، نوع کاغذ، وضعیت کتابت نسخه، تعداد و اندازه اوراق، نوع جلد و آرایش‌های هنری نسخه (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰). بدون تردید پژوهش در زمینه‌ی نسخه‌شناسی، فهرست‌نگاری، کتاب‌شناسی و متن‌پژوهی از بنیادی‌ترین فعالیت‌های فرهنگی و پژوهشی است که از دستاوردهای آن، گروه زیادی از دانشمندان علوم مختلف بهره می‌گیرند و برای تحقیقات تکمیلی خود همواره به این‌گونه تحقیقات، نیازمند و وابسته‌اند. این نیاز از آن روست که تحقیقات جدید جملگی بر پایه‌ی دستاوردهای علمی پیشینیان بنیاد نهاد شده است و اگر نگوییم در تمام علوم، بی‌تردید در بیشتر آنها نقش این دستاوردها انکارناپذیر است (شرافت، ۱۳۸۷).

با تمام تلاش‌هایی که در جهت احیای این ذخایر مکتوب و ارزشمند انجام گرفته، هنوز کار ناکرده بسیار است و تعداد زیادی کتاب و رساله خطی در کتابخانه‌های داخل و خارج کشور شناسایی و معرفی نشده است.

در این پژوهش، تحلیل آماری اطلاعات فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه شهید باهنر کرمان بر مبنای اطلاعات نسخه‌شناسی از جمله تاریخ و مکان کتابت، نوع خط و جلد نسخ خطی، آرایه‌ها و تزیینات نسخه و اطلاعات کتابشناسی شامل زبان، نوع نسخه، موضوع و عناوین پرنسخه تنظیم می‌شود.

در کتابخانه مذکور بیش از ۶۰۰ نسخه خطی و تعداد ۱۲۵۰ جلد کتاب چاپ سنگی وجود دارد که اخیراً فهرست این نسخه‌ها تهیه و کار فهرست منابع چاپ سنگی این مرکز نیز در دست انجام است.^۱

با توجه به حجم اطلاعات موجود در فهرست‌ها، به نظر می‌رسد استخراج، دسته‌بندی و ارائه آمار مهم‌ترین اطلاعات مندرج در فهرست نسخ خطی، کار ارزنده‌ایست که می‌تواند نمایی کلی از محتوای مجموعه و نسخه‌های ارزشمند و درخور توجه آن را به مخاطبین ارائه دهد.

کتابشناسی و آقای علیرضا هاشمی نژاد در بخش نسخه‌شناسی در دست تهیه است.

^۱ - اطلاعات نسخه‌شناسی و کتابشناسی در مقاله حاضر برگرفته از فهرست نسخه‌های خطی مجموعه دانشگاه شهید باهنر کرمان است که به همت هسته پژوهشی کتابخانه مرکزی و زیر نظر آقای دکتر محمود مدبری در بخش

یکدیگر است که در سایر پژوهش‌های مشابه به طور یک‌پارچه به چشم نمی‌خورد. هدف از این پژوهش آن است که ضمن بررسی، دسته‌بندی و تحلیل آماری اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی نسخ خطی موجود، زمینه دسترسی، تحقیق، تصحیح و انتشار این منابع ارزشمند و بازیابی آسان و سریع اطلاعات مورد نیاز جامعه دانشگاهی، محققان، مصححان و علاقمندان به این حوزه را فراهم نماید.

سؤال اصلی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت به طور کلی عبارت است از:

نسخه‌های خطی موجود در مرکز اسناد دانشگاه شهید باهنر کرمان، از نظر اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی مورد تحلیل در چه وضعیتی قرار دارند؟

روش پژوهش

این پژوهش از نوع توصیفی با رویکرد تحلیل محتواست. در این مطالعه داده‌ها با استفاده از روش تحلیل کمی استخراج و در جداول مربوط قرار گرفت. البته برای تحلیل و شناخت برخی از ویژگی‌های نسخه‌ها که در فهرست موجود به آن‌ها پرداخته نشده بود از روش پژوهش کتابخانه‌ای استفاده گردید.

جامعه آماری پژوهش، تعداد ۶۳۹ نسخه خطی موجود در مرکز اسناد و نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه شهید باهنر کرمان است. به منظور دستیابی به هدف نهایی تحقیق، در این پژوهش از دو شیوه شناسایی کتابخانه‌ای و فهرست کنترل استفاده شد. شاخص‌های مورد بررسی در دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی عبارت‌اند از:

در حوزه کتابشناسی: ۱. موضوع؛ ۲. زبان؛ ۳. انواع نسخه‌ها از نظر مندرجات (نسخه معمولی (تک متنی) و مجموعه)؛ ۴. عناوین دارای بیش‌ترین نسخه در زمینه نسخه‌شناسی: ۱. تاریخ کتابت (ملاک قرن نگارش نسخه محاسبه گردید)؛ ۲. محل کتابت؛ ۳. نوع خط؛ ۴. جلد نسخ خطی؛ ۵. آرایه‌ها و تزئینات نسخه.

طی سال‌های متمادی فهرست‌های متعددی از مجموعه کتابخانه‌های مختلف در ایران و جهان تهیه و به جامعه فرهنگی ارائه گردیده است که اکثر این فهرست‌ها، فاقد تحلیل آماری بخصوص در زمینه اطلاعات نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی هستند. از میان پژوهش‌های مشابه با موضوع پژوهش، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

درایتی (۱۳۸۹) در فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران، به تحلیل آماری نسخه‌های خطی موجود در بانک اطلاعات نسخه‌های خطی پرداخته و نسخ خطی از جنبه کتاب‌های دارای بیش‌ترین نسخه، کهن‌ترین نسخه‌ها و پراکندگی مراکز نگهداری نسخه‌ها در کشور مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

تیموری خانی و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهشی تحت عنوان "تحلیل اطلاعات نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران" به بررسی نسخ خطی موجود از لحاظ تاریخ و مکان کتابت، نوع کاغذ و نوع خط پرداخته‌اند.

کاظمی و بدیعی (۱۳۹۱) در مقدمه کتاب "فهرست نسخ خطی کرمان در کتابخانه‌های بزرگ ایران" برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های کتابشناسی نسخه‌ها همچون زبان، پرنسب‌ترین و کهن‌ترین نسخه‌ها، قدیمی‌ترین و پرنسب‌ترین مؤلفان مجموعه را ارائه نموده‌اند. بخشی از پژوهش‌های صورت گرفته مربوط به تهیه فهرست نسخه‌های خطی است. همانند آنچه مرادی بهرام (۱۳۹۱) تحت عنوان "فهرست‌نویسی ۲۰۰ نسخه خطی از نسخ خطی دانشکده ادبیات دانشگاه تربیت مدرس تهران" و اسکندری (۱۳۹۲) با عنوان "فهرست‌نویسی نسخ خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران" (مجموعه شیراز، ۱۵۰ نسخه) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود انجام داده‌اند. همچنین محمدی‌دشتکی (۱۳۹۱)، کتابخانه سریزدی یزد، دولت‌شاهی (۱۳۹۲)، کتابخانه و موزه ملی ملک) و منتظری (۱۳۹۲)، کتابخانه مرعشی‌نجفی) در پژوهش‌های جداگانه‌ای به معرفی بخش نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مذکور پرداخته‌اند.

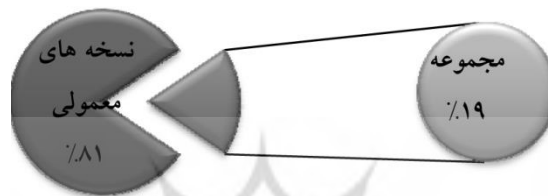
آنچه پژوهش حاضر را از آثار پژوهشی فوق مجزا می‌کند بررسی ویژگی‌های نسخه‌شناسی و کتابشناسی نسخ خطی در کنار

یافته‌های پژوهش

زبان نسخه‌ها: از مجموع ۶۳۹ نسخه خطی موجود در گنجینه اسناد، تعداد ۳۸۶ نسخه (۶۰/۴ درصد) به زبان عربی، ۱۷۱ نسخه (۲۶/۷۶ درصد) به زبان فارسی و ۸۲ نسخه (۱۲/۸۳ درصد) به دو زبان مشترک عربی و فارسی و یک نسخه واژه نامه به سه زبان فارسی، عربی و ترکی است.

انواع نسخه‌ها از نظر نوع مندرجات: یافته‌ها نشان می‌دهد که

در جامعه مورد مطالعه، تعداد ۵۱۸ نسخه معمولی (تک نسخه) و ۱۲۱ مجموعه خطی (۱۸/۹۳ درصد) وجود دارد که از این تعداد ۷ نسخه جنگ و ۳ نسخه بیاض است. مجموعه‌های خطی از ۲ تا ۲۱ رساله در موضوعات مختلف از فقه و کلام و فلسفه تا نجوم و طب و آثار منظوم و مثنوی را در بر می‌گیرد. همچنین در این گنجینه ارزشمند، ۲۷ عنوان قرآن خطی وجود دارد که سهمی حدود ۱۳ درصد مجموعه را به خود اختصاص داده‌اند. نمودار ۱ سهم مجموعه‌های خطی و تک نسخه‌ها را در جامعه پژوهش نشان می‌دهد.

نمودار ۱- انواع نسخه‌های خطی از نظر نوع مندرجات

شده، ۵۴/۹۷ درصد در حوزه علوم دینی، ۲۷/۹۸ درصد در زمینه علوم انسانی، ۱۰/۸۶ درصد در یکی از شاخه‌های علوم طبیعی، ۳/۵۳ درصد در زمینه علوم غریبه و ۲/۴۴ درصد مربوط به علوم پایه می‌باشد.

پراکندگی موضوعی نسخه‌ها: در بررسی پراکندگی موضوعی نسخ خطی، موضوعات به پنج دسته کلی‌تر شامل علوم دینی، علوم انسانی، علوم طبیعی، علوم پایه و علوم غریبه تقسیم گردید. نمودار ۲ نشانگر آن است که از میان نسخه‌های پژوهش

نمودار ۲. پراکندگی موضوعی نسخ خطی

۱- علوم دینی

بررسی فهرست موضوعی جامعه مورد مطالعه نشانگر آن

است که ۵۴/۹۷ درصد موضوعات در حوزه علوم دینی است. درصد بیشترین و عرفان و تصوف با ۲/۴۶ درصد کمترین سهم براساس اطلاعات مندرج در جدول ۱، فقه و اصول فقه با ۳۱/۲۸ را در شاخه علوم دینی داراست.

جدول ۱. علوم دینی و سهم موضوعات آن

موضوع	فراوانی	درصد
فقه و اصول فقه	۱۲۷	۳۱/۲۸
فلسفه و کلام	۸۲	۲۰/۳۴
علوم حدیث	۶۵	۱۶
منطق	۴۹	۱۲
علوم قرآن	۳۵	۸/۶۲
فضائل، مناقب و مراثی اهل بیت	۱۹	۴/۶۷
اخلاق و مواعظ	۱۶	۳/۹۴
عرفان و تصوف	۱۰	۲/۴۶
مجموع	۴۰۳	۱۰۰

علوم
دینی

۲- علوم انسانی نتایج مندرج در جدول شماره ۲ حاکی از آن است که در شاخه علوم انسانی صرف و نحو (۳۴/۴۶ درصد) و ادبیات (۳۱/۵۵ درصد) دارای بالاترین سهم و قانون با ۰/۴۸ درصد کمترین سهم را به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۲. علوم انسانی و سهم موضوعات آن

موضوع	فراوانی	درصد
صرف و نحو (زبان عربی و فارسی)	۷۱	۳۴/۴۶
ادبیات (شعر، نثر، داستان و افسانه)	۶۵	۳۱/۵۵
معانی و بیان (بدیع، قافیه و عروض)	۲۸	۱۳/۵۹
تاریخ و جغرافیا	۲۷	۱۳/۱۰
لغت	۱۴	۶/۷۹
قانون	۱	۰/۴۸
مجموع	۲۰۶	۱۰۰

علوم
انسانی

۳- علوم طبیعی در شاخه علوم طبیعی که ۱۱ درصد سهم موضوعی فهرست را دربرگرفته، نجوم با ۵۹ درصد بیش از نیمی از موضوع‌های این شاخه را به خود اختصاص داده است. جدول ۳ نشان دهنده سهم شاخه‌های موضوعی مختلف در این زمینه است.

جدول ۳. علوم طبیعی و سهم موضوعات آن

درصد	فراوانی	موضوع	ردیف
۵۸/۷۵	۴۷	نجوم و هیات و تقویم و اسطرلاب	۱
۳۶/۲۵	۲۹	طب و قرابادین (ادویه)	۲
۵	۴	علوم طبیعی (مسائل متفرقه)	۳
۱۰۰	۸۰	مجموع	

۴- علوم پایه
علوم پایه با ۲ درصد، کم‌ترین سهم موضوعی فهرست را هندسه است (جدول شماره ۴).

جدول ۴. علوم پایه و سهم موضوعات آن

درصد	فراوانی	موضوع	علوم پایه
۲/۴۴	۱۸	حساب و عدد، هندسه	

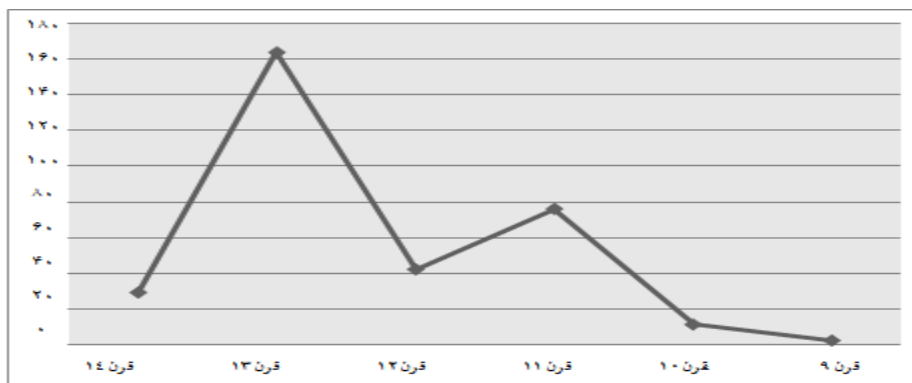
۵- علوم غریبه
جدول ۵ نشانگر سهم ۴ درصدی علوم غریبه از فهرست زمینه رمل است.

جدول ۵. علوم غریبه و سهم موضوعات آن

درصد	فراوانی	موضوع	علوم غریبه
۳/۵۳	۲۶	رمل، جفر، اعداد، طلسم و ...	

المرضیه سیوطی (۶ نسخه)، الروضه البهیه از شهید ثانی (۶ نسخه)، صحیفه کامله سجادیه (۶ نسخه)، المطول تفتازانی (۵ نسخه) و من لایحضره الفقیه اثر شیخ صدوق (۵ نسخه).
کهن‌ترین نسخه‌ها: در مجموع ۶۳۹ نسخه خطی، ۵۱ درصد دارای تاریخ کتابت و ۴۹ درصد باقیمانده فاقد تاریخ کتابت بودند. همان‌طور که در نمودار ۳ دیده می‌شود، تاریخ کتابت نسخه‌های خطی مورد بررسی مربوط به قرن نهم تا چهاردهم هجری و بیشتر نسخه‌ها، رقمی حدود ۲۶ درصد مجموعه، مربوط به قرن سیزدهم هجری قمری است.

بر این اساس، بیش‌ترین سهم موضوعی جامعه مورد پژوهش، مربوط به حوزه علوم دینی و پس از آن علوم انسانی است. علوم پایه با رقمی حدود ۲ درصد، کم‌ترین سهم موضوعی فهرست را دارا است.
پرنسخته‌ترین کتاب‌ها: طبق نتایج بدست آمده از جامعه مورد پژوهش، در زبان فارسی عناوین پرنسخته وجود نداشت. بدین ترتیب پرنسخته‌ترین عناوین جامعه مورد مطالعه ۹ اثر به زبان عربی هستند که اسامی آن‌ها به ترتیب بالاترین سهم عبارتند از: فوائد الضیائیة اثر عبدالرحمن جامی (۱۰ نسخه)، انوار التنزیل اثر بیضاوی (۷ نسخه)، شرایع الاسلام تألیف محقق حلی (۷ نسخه)، معالم‌الدین و ملاذالمجتهدین اثر شهید ثانی (۷ نسخه)، بهجه

نمودار ۳. فراوانی نسخ خطی دارای تاریخ کتابت

از ۵ رساله فارسی و عربی در موضوعات علم فراست، تعبیر خواب، رمل، دعا، طلسم و طب است که به سال ۱۳۶۰ ق. توسط عبدالحسین بن قهرمانخان به قلم نستعلیق کتابت شده است.

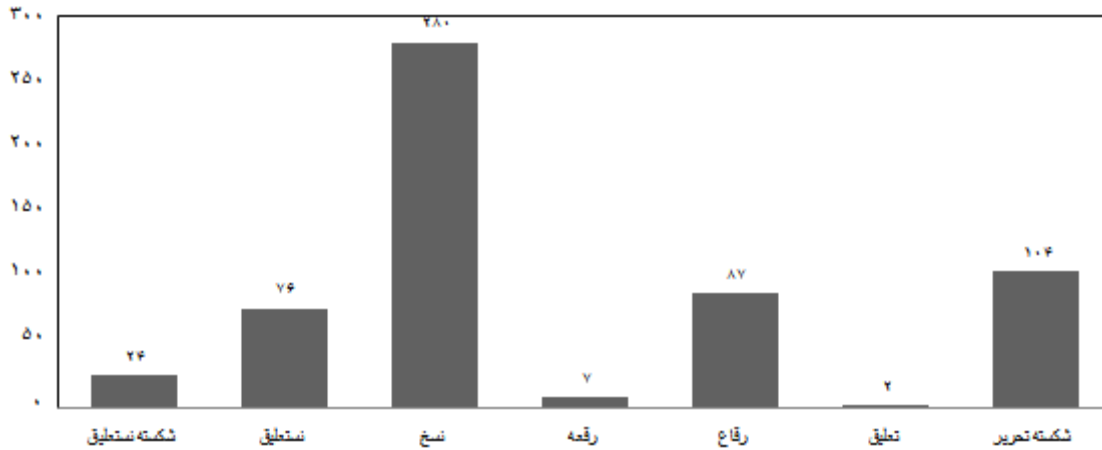
محل کتابت: طبق بررسی‌های صورت گرفته مشخص گردید که تنها ۹۳ نسخه خطی، رقمی معادل ۱۵ درصد از کل جامعه پژوهش، دارای اطلاعات مربوط به محل کتابت هستند که از این تعداد ۸۷/۱۰ درصد نسخه‌ها در داخل ایران و ۱۳ درصد در خارج از ایران کتابت شده است.

نوع خط: همان‌گونه که در نمودار ۴ دیده می‌شود، تعداد ۲۸۰ نسخه (۴۳/۸۱ درصد) با خط نسخ و ۲ نسخه (۰/۳۱ درصد) با خط تعلیق کتابت شده است. همچنین خط شکسته تحریر با ۱۶/۲۷ درصد پس از نسخ بیش‌ترین کاربرد را در کتابت نسخه‌های خطی جامعه مورد مطالعه داشته است.

بر این اساس کهن‌ترین نسخ خطی جامعه مورد پژوهش ۳ رساله مربوط به قرن نهم ه. ق. بدین شرح است:

۱. نسخه شماره ۵۲۹- رساله‌ای در منطق تألیف رضی‌الدین فضل‌الله حسینی استرآبادی به زبان عربی که به سال ۸۷۸ ه. ق. به قلم نستعلیق و به خط مؤلف کتابت شده است.
۲. نسخه شماره ۴۴۷- مجموعه‌ای شامل دو رساله شرح بر هدایه‌الحکمه ابهری و شرح مختصر هدایه در زمینه فلسفه اسلامی تألیف محمدبن شریف حسینی به زبان عربی که به سال ۸۸۹ ه. ق. توسط محمدبن الله‌قلی به نگارش در آمده است.

۳. نسخه شماره ۴۴۲- رساله دقایق حساب اثر علاءالدین بن محمود کرمانی از ریاضیدانان و منجمان بنام قرن نهم هجری قمری به زبان فارسی که به سال ۸۹۵ ه. ق. با قلم نستعلیق و در قطع رقعی نگارش شده است. همچنین نسخه متأخر فهرست، یک مجموعه خطی متشکل

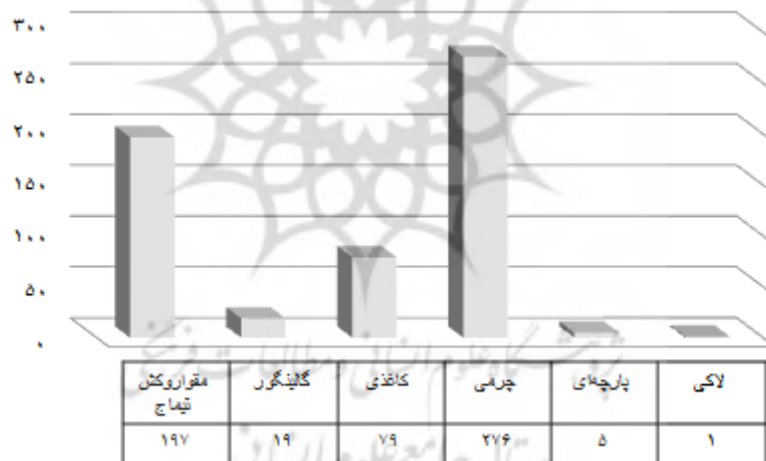

نمودار ۴. نوع خط به کار رفته در کتابت نسخه‌های خطی

۰/۱۵ درصد کمترین سهم را در تجلید نسخه‌های خطی جامعه مورد مطالعه داشته است. همچنین از میان انواع چرم مورد استفاده، تیماج بیش‌ترین کاربرد را داراست.

نوع جلد

نتایج مندرج در نمودار ۵، بیانگر آن است که جلد چرمی در ۲۷۶ نسخه (۴۴ درصد)، بیش‌ترین و جلد لاک‌ی در یک نسخه با

نمودار ۵. نوع جلد به کار رفته در نسخه‌های خطی

تزیینی یا آرایه‌مند، نسخه اصل به خط مؤلف، نسخه منحصر به فرد، قدمت نسخه به لحاظ تاریخ کتابت و اینکه نگارش آن حداقل در زمان حیات مؤلف باشد، نسخه‌ای که دارای ظهریه و یادداشت‌های منحصر به فرد باشد، نسخه‌ای که در موضوع مربوطه از کتب معتبر به چاپ نرسیده باشد و نسخه‌ای که دارای حواشی، تصحیحات، مقابله مؤلف، شاگردان وی و دیگر علمای بزرگ باشد.

نسخ نفیس

گرچه هر نسخه خطی به تنهایی منحصر به فرد بوده و دارای ویژگی‌های مخصوص به خود است و هیچ‌گاه نمی‌توان دو نسخه خطی را مانند هم دانست، با اینحال برخی نسخه‌ها نسبت به سایرین از ارزش و اعتبار بیشتری برخوردارند. نسخه‌های خطی به اعتبار برخی ویژگی‌ها با عنوان نسخه نفیس شناخته می‌شوند. برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: نسخه‌های

و قطع وزیری بزرگ است.

۵- کیمیای سعادت شماره ۵۷۴- اثر امام محمد غزالی که به سال ۱۰۶۸ ق. توسط شرف الدین حسین ولد میرک غلامحسین بن میرستم به قلم نستعلیق با کیفیت ممتاز به نگارش در آمده است. کلیه صفحات این نسخه دارای کادربندی رنگی است و هر بخش با صفحات مزین به سرلوح و کتیبه آغاز می‌گردد. جلد نسخه از نوع چرمی و در قطع وزیری متوسط است.

۶- مکتوباتی از عصر صفویه شماره ۴۶۰- مشتمل است بر مکتوبات شاه طهماسب که در نوع خود از نظر موضوع و نامه‌نگاری یکی از منابع ارزشمند تاریخی دوره صفوی است که به سال ۱۰۱۱ ه. به خط نستعلیق خفی و احتمالاً در اصفهان نگارش شده، خط نسخه بسیار زیبا و از نظر هنر خوشنویسی قابل بررسی است.

- نسخ اصل به خط مؤلف

۱- ادعیه شماره ۲۹۱- تألیف محمدباقر میرداماد، نسخه ایست به زبان عربی مربوط به قرن یازدهم هجری که به قلم نسخ کتابت شده است. جلد نسخه از جنس چرم یک لایی و در قطع رقعی است. طبق شواهد موجود به احتمال زیاد به خط مؤلف است.

۲- رساله‌ای در منطق شماره ۵۲۹- اثر رضی الدین فضل‌اله حسینی استرآبادی به زبان عربی که به سال ۸۷۸ ه. ق. به خط نستعلیق ابتدائی کتابت شده است. دارای حواشی در تکمیل متن اصلی است. این نسخه قدیمی‌ترین نسخه خطی موجود در گنجینه خطی کتابخانه مرکزی است.

۳- مجموعه شماره ۳۶۲- شامل دو رساله به زبان عربی است که توسط مولانا یوسف قاضی به قلم رقعه در شهر وان نوشته شده است. جلد نسخه مقوا روکش تیماج فرسوده و در قطع وزیری کوچک است.

- نسخ کتابت شده در زمان حیات مؤلف

۱- اثولوجیا شماره ۴۳۸- تألیف صدرالدین شیرازی اثری

- نسخه‌های بارزش هنری

نسخه‌های هنری یا نسخ آرایه‌مند به لحاظ کار هنری که روی آن‌ها صورت گرفته و دارا بودن ویژگی‌هایی همچون داشتن خط خوش، کاغذ مرغوب، تذهیب و آرایه‌هایی چون جدول، کمند، سرلوح، کتیبه، صفحات زرافشان، طلااندازی بین سطور، تذهیب، تصویر، جلد‌های هنری و ... از درجه نفاست برخوردارند. بر این اساس در جامعه مورد پژوهش، دوازده نسخه نفیس هنری وجود دارد که شش مورد آن مربوط به قرآن‌های خطی است که از نظر کیفیت خط، نوع آرایه‌ها و تزئینات بکار رفته در نوع خود قابل توجه و حائز اهمیت هستند. مشخصات پاره‌ای از آن‌ها به شرح ذیل است:

۱- قرآن شماره ۵- قرآن مترجم به خط نسخ جلی با کیفیت عالی توسط الجانی علی محمدبن عباس علی طالقانی به سال ۱۰۸۱ ق. کتابت شده است. جلد مصحف احتمالاً لاک‌ی بوده با مغزی تیماج که تخریب شده و در قطع وزیری بزرگ است.

۲- قرآن شماره ۶- این مصحف ارزشمند در قطع رحلی و به قلم نسخ جلی با کیفیت فوق ممتاز کتابت شده است. نسخه فاقد انجامه است، اما از شیوه خط و تزئینات به احتمال قوی تاریخ کتابت آن به قرن دهم یا اوایل قرن یازدهم باز می‌گردد.

۳- قرآن شماره ۴۶۹- به سال ۱۲۱۴ ه. ق. به خط نسخ جلی با کیفیت فوق ممتاز توسط صدرالدین مهرعلی کاشانی کتابت شده است. صفحات دارای جدول کشی با شنجرف، لاجورد و طلاست. جلد مصحف، مقوا روکش تیماج به رنگ قهوه‌ای سوخته با نقوش ترنج و سرترنج و کتیبه‌های اطراف به شیوه معرق است.

۴- انوارالتزیل و اسرارالتاویل شماره ۷- نسخه ایست به زبان عربی که به سال ۱۰۲۹ ه. ق. توسط محمد قاسم لاهوری به خط نسخ با کیفیت ممتاز نگارش شده است. صفحه آغاز نسخه دارای کتیبه‌ای رنگین و مذهب است. آغاز سوره‌ها با شنگرف نوشته شده و تمام صفحات این اثر دارای کمند و جدول کشی با رنگ مشکی و طلا و لاجورد است. نسخه مذکور با جلد چرمی ضربی

است ارزشمند در فلسفه اسلامی به زبان عربی جلد نسخه چرمی و در قطع رقعی است. از حواشی مندرج در صفحات کتاب به دست می‌آید که این نسخه در زمان حیات مؤلف استنساخ شده و مربوط به کتابخانه آقا جمال خوانساری بوده است. در پایان نسخه یادداشتی به فارسی از مرحوم خوانساری موجود است. همچنین در شش صفحه‌ی آغاز نسخه، یادداشت‌های مختلفی به عربی و فارسی از بزرگان فلسفه از جمله ارسطو، ابن سینا، ابوالحسن بهمنیار و محقق طوسی آمده است.

۲- اربعون حدیثا شماره ۳۴۳- اثر بهاءالدین محمد عاملی، شیخ بهایی به خط رقاع با درجه عالی است. صفحات دارای حواشی است و از حواشی معلوم می‌شود که در زمان حیات مؤلف استنساخ شده است.

پنج نسخه دیگر از نظر حواشی، مهرها، خط خوش و محتوا، ارزشمند و از امتیاز ویژه‌ای نسبت به سایر نسخ برخوردار هستند.

بحث و نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های پژوهش که از تجزیه و تحلیل داده‌های موجود در فهرست نسخه‌های خطی مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه شهیدبهنر کرمان بدست آمد و با توجه به اطلاعات موجود در نمودار شماره ۱، از مجموع ۱۰۱۲ رساله در ۶۳۹ جلد نسخه خطی، تعداد ۱۲۱ عنوان رقمی معادل ۱۹ درصد آن بصورت مجموعه خطی است. طبق پژوهش اسکندری (۱۳۹۲)، مجموعه شیراز در بین ۱۵۰ نسخه جامعه مورد مطالعه، تعداد ۲ جلد مجموعه خطی دو رساله‌ای وجود دارد. سایر پژوهش‌های مشابه فاقد تحلیل آماری در این زمینه می‌باشند.

بررسی زبان نسخه‌های خطی بیانگر آن است که زبان عربی با ۶۱ درصد، زبان غالب مجموعه است. یافته‌های حاصل از سایر پژوهش‌های مشابه، مرادی (۱۳۹۱)... تربیت مدرس تهران)، اسکندری (۱۳۹۲)...مجموعه شیراز)، محمدی‌دشتکی (۱۳۹۱). کتابخانه سریزدی یزد) و منتظری (۱۳۹۲). کتابخانه مرعشی‌نجفی) نیز نشانگر آن است که زبان غالب اکثر مجموعه‌های خطی مورد بررسی نیز، زبان عربی است. تنها در پژوهش بدیعی (۱۳۹۱). فهرست نسخ خطی کرمان ... و

دولت‌شاهی (۱۳۹۲). کتابخانه و موزه ملی ملک) بیش از نیمی از نسخه‌های موجود به زبان فارسی است. با ورود اسلام به ایران، عربی به عنوان زبان قرآن مورد توجه ویژه دیگر ملل غیرعرب از جمله ایران قرار گرفت. به تبع قرآن و ضرورت یادگیری سایر علوم دینی وابسته به آن، اهتمام به یادگیری علوم ادبی عربی در بین مسلمانان گسترش یافت. بدین ترتیب زبان عربی، زبان علمی مردم ایران شد و اغلب تالیفات عالمانه دانشمندان ایرانی به این زبان نوشته می‌شد. نسخه‌های خطی موجود در ایران خود گواهی روشن بر این تأثیرپذیری است.

در گنجینه اسناد دانشگاه، ۲۷ عنوان قرآن خطی وجود دارد. قرآن‌های مجموعه در پانصد سال گذشته کتابت شده‌اند و احتمالاً قدیمی‌ترین نسخه آن به قرن دهم هجری قمری بازمی‌گردد. کلیه مصاحف به خط زیبای نسخ با کیفیت ممتاز و فوق ممتاز کتابت شده‌اند و در اندازه‌های گوناگون از قطع جانمازی تا رحلی هستند. در بین قرآن‌های فهرست، هشت قرآن مترجم و یک قرآن با تفسیر وجود دارد. کتابت این قرآن در سال ۱۲۳۹ به قلم محمدعلی ابن کربلایی عبدالله آشتیانی صورت گرفته است و تفسیر آن در سال ۱۲۴۸ حدود ۹ سال پس از کتابت نسخه، توسط محمدبن عبدالرزاق بن نجفقلی دنبلی تبریزی به متن اضافه شده است. علاوه بر این در گنجینه قرآن‌های خطی، یک قرآن مترجم شصت‌پاره به قلم نسخ جلی با کیفیت ممتاز نیز وجود دارد که به سال ۱۳۲۵ ه. ق. توسط حسن بن ملاحسین ماهانی که در بعضی جلدها حسن بن ملاحسین معلم کرمانی هم ثبت شده، کتابت شده است. تعدادی از این مصاحف، دارای تزئینات و آرایه‌های هنری قابل توجهی هستند و در زمره نفایس هنری مجموعه قرار دارند. طبق پژوهش دولت‌شاهی (۱۳۹۲) در کتابخانه و موزه ملی ملک تعداد ۴۲ قرآن کریم وجود دارد که در این میان قرآن شماره ۲؛ به سال ۱۲۹۹ ه. ق. به خط سیدمحمد بقایی اصفهانی برای ناصرالدین شاه قاجار کتابت شده است. کتابخانه بزرگ مرعشی نجفی از معتبرترین و بزرگ‌ترین کتابخانه‌های ایران و جهان اسلام در شهر قم می‌باشد. در این مجموعه نسخه‌های منحصره‌فرد بسیاری به خطوط مؤلفان مشهور اسلامی و یا با اجازات آنان

نسخه است. در پژوهش درایتی (۱۳۸۹)، فهرستواره دستنوشته‌های ایران) کتاب الکافی اثر یعقوب کلینی با ۱۵۹۰ نسخه، به عنوان پرنسخه‌ترین اثر در کشور و در پژوهش بدیعی (۱۳۹۱)، فهرست نسخ خطی کرمان ... کتاب فرهاد و شیرین اثر وحشی بافقی کرمانی با ۶۶ نسخه به عنوان پرنسخه‌ترین کتاب در فهرست نسخ خطی کرمان، معرفی گردیده است. سایر پژوهش‌های مشابه فاقد تحلیل آماری در زمینه پرنسخه‌ترین‌ها بودند.

کهن‌ترین نسخه جامعه مورد پژوهش مربوط به قرن نهم هجری است. وجود نسخه‌ای با ۶۰۰ سال قدمت، نه تنها باعث مباحثات است بلکه بیانگر فرهنگ غنی تاریخ علم و کتابت در ایران است. پژوهش‌هایی که در پیشینه از آنها یاد شد در خصوص قدیمی‌ترین نسخه، یافته‌هایی بدین شرح ارائه داده‌اند: درایتی (۱۳۸۹)، فهرستواره دستنوشته‌های ایران) قدیمی‌ترین نسخه خطی کشور را سوای قرآن کریم، کتاب الهدایه الضلاله اثر صاحب بن عباد مربوط به قرن چهارم هجری معرفی کرده است. کهن‌ترین نسخه پژوهش تیموری خانی و همکاران (۱۳۹۰)، کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران) مربوط به قرن پنجم هجری است. کتاب الثمره به شماره ۵۹۲۴ مربوط به قرن چهارم هجری، کهن‌ترین نسخه موزه ملی ملک (دولت‌شاهی، ۱۳۹۲) و دو جلد تفسیر التبیان شیخ طوسی به سال ۴۵۵ ه.ق و نهج البلاغه شریف رضی به سال ۴۶۹ ه.ق اصیل‌ترین و کهن‌ترین نسخه در کتابخانه آیت‌اله مرعشی (منتظری، ۱۳۹۲) معرفی گردیده‌اند. قدیمی‌ترین نسخ سایر پژوهش‌ها به ترتیب سال کتابت هر نسخه، بدیعی (۱۳۹۱)، فهرست نسخ خطی کرمان ... قرن هفتم، مرادی (۱۳۹۱) ... تربیت مدرس تهران) قرن هشتم، محمدی‌دشتکی (۱۳۹۱)، کتابخانه سریزدی یزد) و اسکندری (۱۳۹۲)، مجموعه شیراز) قرن یازدهم هجری است.

نتایج پژوهش با استناد به نمودار شماره ۴، بیانگر این است که بیش‌ترین خط بکار رفته در نسخه‌های خطی، خط نسخ است. بی‌شک خط نسخ، شایع‌ترین خط در نسخه‌نویسی است که به تدریج از نیمه دوم سده چهارم ق. مورد توجه قرار گرفت. این خط به دلیل سهولت در نوشتن در بین کاتبان مقبولیت زیادی

مزین است؛ کهن‌ترین نسخه بدون تاریخ این گنجینه در حال حاضر بخشی از قرآن کریم به خط کوفی از اواخر سده دوم و سوم هجری است و نیز قدیمی‌ترین نسخه‌های تاریخ‌دار دو جزء از قرآن کریم به خط کوفی علی بن هلال، مشهور به ابن‌بواب است که در بغداد به سال ۳۹۲ق/۱۰۰۲م کتابت نموده است (منتظری، ۱۳۹۲). سایر پژوهش‌ها فاقد تحلیل آماری در زمینه قرآن‌های خطی هستند.

بررسی فهرست موضوعی نسخه‌های خطی نشان می‌دهد که عمده موضوعات جامعه مورد مطالعه، حدود ۵۵ درصد مجموعه در حوزه علوم دینی است. همچنین در تقسیم‌بندی خرد موضوعات فهرست، مشخص شد که فقه و اصول فقه، برترین موضوع فهرست است. مطالعه اجمالی پیشینه‌ی علوم مختلف، سیر پیدایش، تحول و تکامل موضوعات آن‌ها نشان می‌دهد که ایرانیان از آغاز ورود اسلام به ایران در حوزه علوم اسلامی وارد شدند. آن‌ها ابتدا از قرآن شروع نموده و به فراگیری زبان عربی و سایر علوم وابسته در این زمینه پرداختند. علم فقه و اصول آن، آنچنان ایرانیان را به خود جذب کرد که بیشتر تلاش خود را صرف این دانش شریف داشتند و در آن مهارت و تبحر یافتند. فهرست‌های موضوعی، سهم عمده‌ای در تدوین تاریخ علم در هر یک از شاخه‌های دانش، اعم از تاریخ ریاضی، پزشکی، نجوم، شعر، موسیقی و ... دارند. بر این اساس محققین می‌توانند سیر تکاملی آن دانش و یا احیاناً انحطاط و زوال آن شاخه علمی را مورد بررسی و مطالعه قرار دهند. یافته‌های پژوهش در این بخش با نتایج پژوهش درایتی (۱۳۸۹)، فهرستواره دستنوشته‌های ایران)، مرادی (۱۳۹۱) ... تربیت مدرس تهران)، محمدی‌دشتکی (۱۳۹۱). کتابخانه سریزدی یزد)، بدیعی (۱۳۹۱). فهرست نسخ خطی کرمان ...، منتظری (۱۳۹۲). کتابخانه مرعشی‌نجفی) و اسکندری (۱۳۹۲) ... مجموعه شیراز) هم‌خوانی دارد.

پژوهش در خصوص کتاب‌های پرنسخه، نشان‌دهنده کتاب‌هایی است که بیش‌ترین توجه به آن‌ها در میان مجامع علمی و آموزشی زمان خود وجود داشته و اهتمام به استنساخ آن‌ها بیشتر بوده است. بر این اساس پرنسخه‌ترین عنوان جامعه مورد مطالعه کتاب فوائد الضیائیه اثر عبدالرحمن جامی با ۱۰

یافت. در پژوهش تیموری خانی و همکاران (۱۳۹۰)، کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران) خط نستعلیق با ۶۴ درصد، پرکاربردترین خط در کتابت نسخه‌های خطی معرفی گردیده‌است. دیگر پژوهش‌ها فاقد تحلیل آماری در این خصوص بودند.

بررسی نوع جلد بکار رفته در نسخه‌های خطی نشانگر آن است که بیشتر نسخه‌ها با روکش چرمی از نوع تیماج تجلید شده‌اند و جلد روغنی (لاکی) کمترین میزان استفاده را در جامعه مورد بررسی داشته‌است. نتایج این بررسی در نمودار شماره ۵ منعکس شده‌است. جلدهای چرمی از پوست دباغی شده حیوانات اهلی، مانند بز، گوسفند، الاغ و استر تهیه می‌شد که انواع مختلف آن تیماج، میشن و ساغری است. تیماج را از پوست بز تهیه می‌کردند و به لحاظ فراوانی نسبت به سایر چرم‌ها، بیشتر مورد استفاده قرار می‌گرفت. یافته‌های پژوهش در این بخش با نتایج پژوهش اسکندری (۱۳۹۲، مجموعه شیراز) هم‌خوانی دارد.

وجود نسخه‌های نفیس هنری در مجموعه‌های خطی، از جایگاه ارزشمند و خاصی برخوردار است. نتایج این پژوهش بیانگر آن است که در گنجینه اسناد دانشگاه کرمان، ۲۲ نسخه‌ی نفیس وجود دارد که از این تعداد ۱۲ نسخه نفیس هنری (آرایه‌مند)، ۳ نسخه اصل به خط مؤلف، ۲ نسخه قدیمی که در زمان حیات مؤلف استنساخ شده‌است. سایر پژوهش‌های مشابه یافته‌هایی بدین شرح در خصوص نفیاس و نسخه‌های خطی ارزشمند مجموعه خود ارائه داده‌اند: محمدی دشتکی (۱۳۹۱) برخی از مهم‌ترین و نفیس‌ترین نسخ خطی کتابخانه سریزدی عبارتند از کتاب الوافی اثر فیض کاشانی، کتابت ۱۰۹۱ ق، الکافی از شیخ کلینی، مفاتیح الاصول از سید محمد بن علی مجاهد، کتابت ۱۲۴۲ ق، حیات القلوب مجلسی، کتابت ۱۱۱۰ ق. و پژوهش اسکندری (۱۳۹۲) بیانگر آن است که در مجموعه نسخ خطی مرکز اسناد و کتابخانه ملی شیراز، دو نسخه نفیس یکی به لحاظ هنری و دیگری به لحاظ کاتب وجود دارد. طبق پژوهش دولتشاهی (۱۳۹۲) تنها ترجمه‌ی عربی شناخته شده از کتاب ارجمند ذخیره‌ی خوارزمشاهی در کتابخانه و

موزه‌ی ملی ملک وجود دارد. از دیگر نفیاس مجموعه‌ی خطی ملک شاهنامه فردوسی و خمسه نظامی، نامدار به نسخه‌ی بایسنغری است. از جمله نسخه‌های نفیس به جهت محتوا می‌توان به گزارش محمدمهدی شریف کاشانی از رویداد انقلاب مشروطیت به سال ۱۳۳۱ خورشیدی اشاره کرد. منتظری (۱۳۹۲) در مجموعه نسخ خطی کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی، تعدادی نسخه نفیس و کهن دیگر مربوط به ادیان و مذاهب مختلف نیز وجود دارد که در نوع خود از نفاست ویژه برخوردارند؛ از جمله دعاهایی از انجیل به خط لاتین در قطع بسیار بزرگ که در هفت سده قبل بر روی پوست نوشته شده و نیز نسخه‌هایی از اوستا به خط پهلوی؛ نسخه‌های فراوان بسیار کهن و نفیس دیگری نیز در این گنجینه وجود دارد که در سده‌های ششم هجری به بعد کتابت شده و تعداد بی‌شماری از آنها نسخه اصل و تاکنون به چاپ نرسیده‌است.

باتوجه به اهمیت کتاب‌های کمیاب و نفیس و لزوم ایجاد ارتباط و آشنایی عمیق‌تر و بیشتر پژوهشگران به ویژه جوانان با پیشینه پربار فرهنگی و تاریخی به وسیله نسخه‌های خطی، معرفی مجموعه‌هایی متشکل از کتب سنگی و خطی از جایگاه ارزشمند و خاصی برخوردار است که می‌تواند زمینه گرایش محققان و مصححان، به ویژه دانشجویان تحصیلات تکمیلی را در زمینه احیاء و نشر این آثار ارزشمند فراهم آورد.

منابع

اسکندری، محمد (۱۳۹۲). فهرس تنویسی نسخ خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (مجموعه شیراز ۱۵۰ نسخه). پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ایران شناسی گرایش نسخه شناسی، دانشگاه شهید بهشتی تهران.

اصیلی، سوسن (۲۰۰۴). نسخ خطی نفیس و اهمیت آن‌ها درحافظه جهانی. { پیوسته }. قابل دسترس در:

<http://www.Magiran.com>

تیموریخانی، افسانه؛ اکبری‌داریان، سعیده؛ کشاورز، فتح‌اله (۱۳۹۰). تحلیل اطلاعات نسخه‌شناختی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، شماره ۸۷.

(کتابخانه‌ای غریب اما غنی از نسخه‌های خطی). اطلاعات، ارتباطات و دانش شناسی. سال شانزدهم، شماره سوم.

مرادی بهرام، حمزه (۱۳۹۱). فهرست‌نویسی ۲۰۰ نسخه خطی از نسخ خطی دانشکده ادبیات دانشگاه تربیت مدرس. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ایران شناسی گرایش نسخه شناسی، دانشگاه شهید بهشتی تهران.

مرعشی، محمود (۱۳۸۹). نسخه‌شناسی: پژوهش‌هایی در نسخه‌های خطی ایران و جهان قم: صحیفه‌خرد.

منتظری، گلناز (۱۳۹۲). آشنایی با نسخ خطی کتابخانه بزرگ آیت-الله مرعشی نجفی. {پیوسته} قابل دسترس در: <http://golnazmontazeri.blogfa.com>

وفادار مرادی، محمد (۱۳۷۹). مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست نگاری در کتب خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، دبیرخانه سمینار نسخه‌های خطی.

هاشمی نژاد، علیرضا (۱۳۸۹). گنجینه قرآن. کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرستواره دستنوشته‌های ایران دنا. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

دولت‌شاهی، علیرضا (۱۳۹۲). آشنایی با نسخه‌های خطی و چاپ سنگی موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک. اطلاعات، ارتباطات و دانش شناسی. سال هفدهم، شماره یکم.

شرافت، امیرحسین (۱۳۸۷). فهرست‌نویسی و انتشار نسخ خطی و تأثیر آن در تحقیق و پژوهش در گفتگو با سید جعفر اشکوری. کتاب ماه کلیات: اطلاعات، ارتباطات و دانش‌شناسی، شماره ۱۲۵.

صفری آق قلع، علی (۱۳۹۰). نسخه شناخت. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۹). اصول و مبانی نسخه شناسی در کتب خطی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

کاظمی، داریوش؛ بدیعی، مریم (۱۳۹۲). فهرست نسخ خطی کرمان در کتابخانه‌های بزرگ ایران. کرمان: مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی.

محمدی دشتکی، معصومه (۱۳۹۱). کتابخانه سریزدی

